

Максимова Л. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноюридичних
та кримінально-правових дисциплін
Київського університету туризму, економіки та права

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті розглядаються елементи юридичної відповідальності, яка охоплює значний обсяг юридичних напрямків, але має забезпечувальне і гарантійне значення для кримінального процесу, процедури проведення процесуальних, слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Надається класифікація та види юридичної відповідальності. Визначається, що юридична відповідальність відрізняється від інших видів підставами, учасниками, порядком застосування. Надається аналіз негативної та позитивної юридичної відповідальності, яка забезпечує належну поведінку учасників кримінального провадження.

Ключові слова: юридична, кримінальна, процесуальна, адміністративна відповідальність, учасники кримінального провадження, елементи відповідальності, класифікація.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства є очевидним невисокий стан менталітету і моральної складової людей. Припустившись кримінального процесуального порушення, особа не обов'язково може це усвідомити, відчувати докори сумління, провини, або їй буде байдужою зовнішня реакція. Закон встановлює юридичну відповідальність, яка, у порівнянні з іншими видами, має більше можливостей гарантувати виконання учасниками кримінального провадження покладених обов'язків.

Юридична відповідальність охоплює значний обсяг юридичних напрямків, але має забезпечувальне і гарантійне значення для кримінального процесу, процедури проведення процесуальних, слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

Види юридичної відповідальності були предметом дослідження у галузі кримінального провадження з боку таких вчених, як Л.В. Гаврилюк, Л.В. Карабут, З.Ф. Коврига, Л.К. Трунов, В.Д. Чабанюк та ін. [2; 8; 9; 18].

У дослідженнях достатньо ретельно аналізуються види юридичної відповідальності, однак введення в дію окремих положень нового кримінального процесуального законодавства зумовлює необхідність переглянути отримані теоретичні положення.

Метою роботи є дослідження існуючих класифікацій заходів юридичної відповідальності у кримінальному процесі, аналіз їх змісту і системи. Для досягнення цієї мети мають бути поставлені такі завдання: дослідити окремі класифікації юридичної відповідальності і визначити їх зміст у галузі кримінального судочинства.

Термін «відповідальність» є досить багатозначним. Він означає не тільки відповідальність, але й відповідну поведінку учасника кримінального провадження.

Юридична відповідальність є підвидом соціальної відповідальності. Соціальну відповідальність вчені розуміють, як обов'язок

з боку суб'єкта суспільних відносин усвідомлено вибирати варіанти поведінки відповідно до вимог соціальних норм, що реалізуються в дотриманні цих норм, а в разі скоєння вчинків, що суперечать вимогам суспільства, зазнавати несприятливих наслідків морального, фізичного або майнового характеру [10, с. 7].

У змісті соціальної відповідальності вирізняють декілька її складових підвидів: політична відповідальність; громадянська відповідальність; виробнича (господарська) відповідальність; правова (юридична) відповідальність; моральна відповідальність; відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин.

Юридична відповідальність відрізняється від інших видів підставами, учасниками, порядком застосування.

Розглядаючи питання співвідношення соціальної та юридичної відповідальності, Ю.А. Денисов пише, що остання не замінює інші види відповідальності, не витіснила їх і не є звичайним доповненням. Він визначає взаємодію юридичної відповідальності з усіма іншими соціальними видами шляхом взаємовпливу між ними і бачить нерозривний її зв'язок з державним примусом, що визначає її властивість як відповідальності юридичної [4, с. 135].

Із наведеним розумінням логічно пов'язані ознаки юридичної відповідальності. Однак слід зауважити, що не лише негативні наслідки і примус забезпечують відповідальність або безпосередньо нею виступають.

Чертов О.В. вказує на такі особливості цього правового явища: державний примус, тобто юридична відповідальність завжди тягне примус із боку держави; реалізація цього виду відповідальності повинна обов'язково відбуватися в процесуальній формі; державне (суспільне) засудження, іншими словами, застосування юридичної відповідальності тягне реакцію суспільства в особі його державних органів, що характеризується засудженням дій правопорушника; підставою застосування юридичної відповідальності служить правопорушення [19, с. 35].

Безперечно, такі ознаки притаманні лише ретроспективній відповідальності, і навіть упокорюючись із такою однобічністю, наявні міркування науковців викликають зауваження.

Послідовною у дослідженні відмінностей юридичної відповідальності від інших видів соціальної групи є думка О.В. Зеленої. Вона визнає ключовою відмінністю поєднання в юридичній відповідальності двох аспектів: норм матеріального і процесуального права, причому процесуальне право лише регулює порядок і умови покладання, застосування юридичної відповідальності за правопорушення [5, с. 35].

Визнаючи конкретність критерію відокремлення, слід звернути увагу на його невідповідність окремим видам кримінальної процесуальної відповідальності; прикладом може слугувати грошове стягнення, що і в матеріальному, і в процесуальному плані передбачене нормами кримінального процесуального права. Юридична відповідальність, на відміну від інших видів соціальної групи, є однією із форм прояву державного примусу. Отже, не можна вважати критерієм виділення

юридичної відповідальності поєднання норм матеріального і процесуального права.

Під час кримінального провадження може бути застосована моральна, громадянська та інша відповідальність.

Незаперечну цінність для глибшого пізнання змісту і призначення юридичної відповідальності має її розгляд у позитивному і негативному вимірі.

Виклад основного матеріалу. О.А. Мусаткіна слушно зазначає, що формують правомірну поведінку санкції, що передбачають заходи покарання. Вона звертає увагу на те, що юридична відповідальність, яка не забезпечена заходами державного примусу, закріпленими в санкціях правових норм, стає беззахисною і втрачає свої специфічні методи забезпечення [6, с. 20].

М.С. Кельман і О.Г. Мурашин у позитивному значенні розглядають юридичну відповідальність як прояв добросовісного виконання людьми обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою, іншими словами, це відповідальне ставлення до виконання обов'язку. Ретроспективна відповідальність, на їх думку, настає саме в силу того, що суб'єкт своїми діями порушує відносини юридичної відповідальності, чинить безвідповідально. Тому ретроспективна юридична відповідальність – це також правові відносини, але конкретні, індивідуалізовані, що виникають на підставі правопорушення [7, с. 353].

Аналіз даних висловлювань надає підстави для попередніх висновків, а саме ретроспективність юридичної відповідальності пов'язана з відплатою за скоєне правопорушення. Це не означає, що вказані категорії необхідно протиставляти, тому що вони відіграють важливу роль у становленні правової держави, зміцненні законності та правопорядку в суспільстві.

Юридична відповідальність має бути як негативна, так і позитивна, яка забезпечує належну поведінку учасників кримінального провадження.

Негативне розуміння можна пояснити сучасним станом суспільства, низьким рівнем культури і відсутністю загальної суспільної ідеї на державному рівні.

Позитивний аспект відповідальності зачіпає більш глибокі рівні організації суспільства в цілому і окремих його складових, презентуючи ціннісний показник суспільного життя, те, що спонукає людей діяти відповідно до правових норм, виходячи з власного бажання і своїх почуттів. Це дозволяє визначити високу актуальність аксіологічних досліджень для адекватного розуміння юридичної відповідальності.

О.Ф. Скакун позитивним аспектом називає відповідальність за виконання корисних для суспільства та держави варіантів поведінки на рівні, що перевищує загальні вимоги [16, с. 430].

Так само визначають позитивну відповідальність А.О. Ляш і А.А. Благодир [10, с. 24].

І.О. Мінгес звертає увагу на розуміння юридичної відповідальності як явища, що не завжди пов'язане з примусом. При цьому вона наголошує на позитивній юридичній відповідальності, під якою розуміє сумлінне виконання особою своїх зобов'язань, обов'язку сьогодні і в майбутньому [11, с. 72].

Доречно звернути увагу на очевидну помилку. Сумлінне виконання не можна називати юридичною відповідальністю взагалі. До відповідальності можна віднести лише внутрішнє ставлення особи до певних дій.

М.В. Соболев наполягає, що юридична відповідальність становить особливу систему заходів, що стимулюють правомірну поведінку і (або) запобігають неправомірній поведінці. Він виділяє поняття позитивної юридичної відповідальності і називає нею особливу систему дій щодо схвалення та заохочення [16, с. 45].

Таке розуміння не включає аспект, пов'язаний зі страхом покарання, який тягне необхідність коректування особою власної поведінки відповідно до норм права, і не порушує питання про застосування санкцій. Якщо ретроспективна відповідальність настає у вигляді позбавлення особи певних цінностей, то позитивна має або не впливати на них, або підвищувати їх рівень.

О.П. Донченко позитивною відповідальністю називає усвідомлення особою своїх обов'язків перед суспільством, розумінням у цьому сенсі значення своїх дій. Чим вищий рівень позитивної відповідальності, тим повніше виконуються правила поведінки, тим рідше там місце ретроспективної відповідальності, як наслідок виходу за межі юридично оформленого простору [3, с. 35].

О.А. Мусаткіна, погоджуючись з М.В. Вітруком, зазначає, що одним із аспектів позитивної юридичної відповідальності є слугування громадському і особистому обов'язку, який є серйозним мотивом правомірної поведінки [6, с. 22].

Не менш ідеологізоване визначення позитивної відповідальності пропонує В.А. Рибаків, який вважає, що позитивна юридична відповідальність виступає стимулятором правомірної поведінки громадян і відіграє організуючу та виховно-мобілізує роль у досягненні цілей держави і права. Для відповідальності характерні такі ознаки, як добровільність й ініціативність виконання обов'язків, самодисципліна, висока правова свідомість [14, с. 19].

А.О. Осауленко цілком слушно визнає суттєві розбіжності в наукових положеннях і називає об'єднуючий момент: практично всі прихильники перспективної відповідальності сходяться в тому, що юридична відповідальність, як він вважає, виникає не тільки тоді, коли відбулося порушення норм права [12, с. 24].

М.І. Селін називає відповідальність як ставлення особи до інших людей, суспільства, держави щодо виконання цією особою певних вимог, стану її свідомості і правильного розуміння нею своїх обов'язків. Така відповідальність називається позитивною і розглядається як можлива відповідальність за майбутні протиправні дії [15, с. 26].

Саме останній елемент має бути покладений в основу розуміння юридичної відповідальності, яка пов'язана зі страхом особи в майбутньому бути покараною за скоєння негативного або не корисного для суспільства вчинку.

Д.С. Пікельний, розглядаючи запропоновану Д.М. Беккером проєкцію юридичної відповідальності на площину прямокутної системи координат, зазначає, що по осі ординат нижче нуля відкладаються різні санкції, які застосовуються за правопорушення, вчинені суб'єктами кримінальних процесуальних правовідносин, а вище нуля – різні заохочення, пов'язані з особливо позитивною діяльністю суб'єктів кримінальних процесуальних правовідносин [13, с. 166].

Звертаючись до проблеми про місце відповідальності в системі правового статусу учасників кримінального провадження, слід визнати правильною наукову позицію Н.Л. Соломеник, яка пов'язує реалізацію позитивної відповідальності зі змістом покладених на кожного учасника обов'язків.

Його думку підтримує К.В. Басін, який розподіляє фактичні наслідки людської поведінки на корисні, нейтральні або шкідливі для суспільства. Вчинок і його наслідки виступають як юридичний факт, що тягне за собою зміну, припинення або виникнення правовідносин. З огляду на наслідки вчинку держава дає йому юридичну оцінку. Він звертає увагу на ознаки, які повинні мати активний результат. До них відносять: добровільність, взаємовигідність для суспільства та суб'єкта; наявність засобів стимулюючого характеру [1, с. 97].

Вважаємо за необхідне окремо розглянути зазначені елементи та визначити їх ознаки. Перша ознака означає те, що особа під час процедурної діяльності повинна докладати зусиль для отримання корисного результату. Для визначення правильної оцінки активності має враховуватися показник умов, в яких діяла особа. Друга ознака є безумовною і частково збігається із суб'єктивною стороною вчинку. Особа діє з прямим умислом в умовах вільного вибору правил поведінки, що визначають можливість існування добровільності. Обов'язково має бути можливість альтернативної поведінки особи, що є звичайною, і не тягне за собою будь-яких негативних наслідків. У загальних рисах ретроспективна юридична відповідальність – це форма державно-правового пригнічення індивідуальної волі винного у вчиненні правопорушення, деліктоздатного суб'єкта правовідносин із метою недопущення подібної поведінки як самим правопорушником, так й іншими особами. Ретроспективна юридична відповідальність пов'язана з правопорушенням, яке вже відбулося, цей факт констатовано у належному правовому документі. Найпоширенішими видами юридичної відповідальності вважаються кримінальна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна.

Емпіричні дослідження свідчать, що у 90% випадках учасник процесу не виконував процесуальні заборони тому, що відносно нього не було встановлено юридичної відповідальності. 5% знали про відповідальність, але не виконували дії, передбачені законом. Лише 5% виконували положення закону.

Висновки. Таким чином, у кримінальному провадженні необхідна наявність: належного учасника, який повинен брати участь у певних правовідносинах, і добровільно, заслужено, із прямим умислом виконував покладені на нього обов'язки та використовував надані права; активних дій з його боку, що були направлені на отримання корисного для кримінального провадження результату. Критерії встановлення відповідальності, які можуть бути застосовані до учасників кримінального провадження, мають бути такі: участь суб'єкта має бути передбачена КПК України; діяння, за яке можливе застосування, має виконуватися з прямим умислом; діяння має відбуватися в межах кримінальних процесуальних правовідносин; метою особи має бути корисний для кримінального провадження результат; має бути доведений факт перевиконання особою покладених обов'язків або використання прав. Кожний вид правопорушення тягне за собою певні санкції відповідних галузей права.

Література:

1. Басін К.В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Басін К.В. – К., 2006. – 214 с.
2. Гаврилюк Л.В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Гаврилюк Л.В. – К., 2009. – 199 с.
3. Донченко О.П. Свобода як передумова кримінально-правової відповідальності / О.П. Донченко // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2006. – № 311. – С. 34–38.
4. Денисов Ю.А. Общая теория правонарушений и ответственности (социальный и юридический аспекты) / Денисов Ю.А. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. – 141 с.
5. Зелена О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Зелена О.В. – К., 2007. – 216 с.
6. Мусаткина А.А. Финансовая ответственность в системе юридической ответственности: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Мусаткина Александра Анатольевна. – Тольятти, 2004. – 236 с.
7. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
8. Карабут Л. В. Принцип публічності у кримінальному процесі України: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Карабут Л.В. – Луганськ, 2008. – 197 с.

9. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность / Коврига З.Ф. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 191 с.
10. Ляш А.О. Застосування примусу під час провадження слідчих дій: навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / А.О. Ляш, А.А. Благодир. – К.: Освіта України, 2010. – 190 с.
11. Мингес И.А. Юридические гарантии личной безопасности: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Мингес И.А. – М., 2000. – 211 с.
12. Осауленко А.О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Осауленко А.О. – К., 2007. – 214 с.
13. Пикельный Д.С. Уголовно-процессуальные правонарушения, связанные с применением мер процессуального принуждения в российском уголовном процессе: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Пикельный Д.С. – Тюмень, 2006. – 213 с.
14. Рыбаков В.А. Позитивная юридическая ответственность (воспитательные аспекты) / Рыбаков В.А. – Рязань: РВИИ МВД СССР, 1988. – 46 с.
15. Селин М.И. Теоретические проблемы правового регулирования мер пресечения в российском праве: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Селин М.И. – СПб., 2002. – 136 с.
16. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Скакун О.Ф. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
17. Трунова Л.К. Меры пресечения в уголовном процессе: ответственность за их несоблюдение / Л.К. Трунова // Уголовное право. – 2003. – №1. – С. 76–78.
18. Чабанюк В.Д. Кримінально-процесуальні правопорушення в досудовому провадженні та відповідальність за їх вчинення: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Чабанюк В.Д. – К., 2009. – 225 с.
19. Чертов А.В. Правовосстановительная ответственность и ее место в системе юридических мер защиты: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Чертов А.В. – М., 2007. – 192 с.

Максимова Л. А. Юридическая ответственность в уголовном производстве

Аннотация. В статье рассматриваются элементы юридической ответственности, которая охватывает значительный объем юридических направлений, но имеет значение для обеспечения и гарантий уголовного процесса, процедуры проведения процессуальных, следственных (розыскных) и негласных следственных (розыскных) действий.

Рассматривается классификация и виды юридической ответственности. Определяется, что юридическая ответственность отличается от других видов ответственности основаниями, участниками, порядком применения. Предоставляется анализ негативной и позитивной юридической ответственности, обеспечивающей надлежащее поведение участников уголовного производства.

Ключевые слова: юридическая, уголовная, процессуальная, административная ответственность, участники уголовного производства, элементы ответственности, классификация.

Maksimova L. Legal responsibility in criminal proceedings

Summary. The paper examines elements of legal liability, which covers a significant amount of legal areas, but has a security and guarantee value for criminal proceedings, the conduct of proceedings, investigation and detective undercover investigation (search) action.

The classification and types of legal responsibility is considered. Determined that the legal responsibility is different from other types of liability bases, the participants, the order of application. The analysis of negative and positive law responsibility to ensure the proper behavior participants in criminal proceedings is given.

Key words: business, criminal, procedural, administrative responsibility, members of criminal proceedings, elements of liability classification.